

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Egy elfelejtett XVI. századi pszichológus és XVII. századi pseudonym plagizátora : Juan Huarte és Aeschacius Major (= Joachim Caesar). A „habent sua fata libelli” agyonidézett frázisa mindig új szint nyer, ha a megszokott bibliográfiai kutatómunka szürke adatai mögött hirtelen éles bepillantást nyerünk elmúlt korok és elmúlt írók színes, eleven és küzdelmes életébe. Különösen áll ez akkor, ha a keresett könyv valamely oknál fogva az „üldözött könyvek” sorába tartozik: ha a haladó szerző szembekerült vagy szembefordult saját korának hivatalos, uralkodó eszméivel és a mögöttük álló hatalmakkal.

„A nyugat-európai filozófia története” c. művében G. F. ALEXANDROV foglalkozik röviden Juan HUARTEVAL, a spanyol reneszánsznak egy igen eredeti, haladó szellemű gondolkodójával. Ha ennek nyomán továbbiakat szeretnénk megtudni ez érdekesnek ígérkező szerzőről: meglepetéssel tapasztaljuk, hogy nem csupán műveit nem találjuk könyvtárainkban, hanem még nevét sem találjuk meg a könyvtáros legfőbb bibliográfiai forrásaiban, az UEBERWEG-féle *Grundriss* vonatkozó kötetében, ill. R. EISLER *Philosophen-Lexikon*jában és *Handwörterbuch*ja III. kötetének bibliográfiai függelékében.

Szerencsére JÖCHER *Gelehrten-Lexicon*ja 1750-ben még ismeri filozófusunkat, sőt azt is közli, hogy spanyol művét a német Äschacius MAJOR latinra fordította. Így kerül kezünkbe végre a mű — a budapesti Egyetemi Könyvtár példánya —, mely az eredeti teljes fordításának látszik: *Scrutinium ingeniorum pro iis qui excellere cupiunt; perpetua linguae Castellanae translatione latinitate donatum: interprete Aeschacio Majore* Dobrebórano. Lege: stupescet. Jenae, 1663. Exc. Samuel Krebs. 42, 743. l. Index.

Kiderül, hogy az előszóban MAJOR megnevezi magát a szerzőt is: Janus HUARTUS Doctor Medicus Hispanus. Vagyis a lényegét — a szerzőség eltulajdonítását — illetően nem beszélhetünk plágiumról. Hogy mi lehet mégis a szokatlan eljárás mögött, arról hamarosan meggyőz az *Index librorum prohibitorum* (1940) illetékes (224.) lapja:

„Huarte, Jan. Examen de ingenios para las ciencias, donde se muestra la diferencia de habilidades que hay en los hombres y el genero de letras que a cada uno responde en particular. Decr. 11 dec. 1604.”

Vagyis a művet nem sokkal első kiadásai után a tiltott könyvek listájára helyezték, s ott van ma is. Valószínű, hogy a fordító elsősorban az inkvizícióra való tekintettel dugta el a szerzőt a címlapról; bár Németország északi részén — ahol élt és fordítását kiadta — közvetlen veszély nem fenyegette, nyilván jobbnak látta azért az óvatosságot. Emellett szólhatott még a kiadó üzleti szempontja is: a könyv terjesztése a katolikus országokban és olvasóknál.

Bár a mű tartalmi vizsgálata már nem tartozik a bibliográfusra, annyit egykönnyen megállapíthatunk, hogy a Sanctum Officium miatt helyeztette a könyvet indexre. Ha ugyanis egy szerző a XVI. század 70-es éveiben azzal kezdi művét, hogy lehet valaki bármely előkelő születésű, és járhat a legdrágább iskolákba: ha tehetsége hiányzik,

sohasem viheti semmire a tudományokban, — ezzel nyilván olyan rést próbál ütni a születési előjogok feltétlen elismerését valló feudális rendszeren, melyet nem nézhet szótlanul a feudalizmus legfőbb elméleti képviselője és védelmezője, az egyház és az inkvizíció. (A *condamatio* részletes indokolása — mely az idők folyamán változik — megtalálható az *index* korai kiadásaiban¹.)

A kérdést kissé tovább bonyolítja az a körülmény, melyre G. E. LESSING hívja fel figyelmünket. LESSING — mint könyvtáros is — lelkes felfedezője és kiadója volt méltatlanul elfeledett régi haladó íróknak, és — többek között — HUARTEt is igyekezett kiemelni a feledés mélyéről. Művét spanyol eredetiből lefordította németre, és ki is adta. E kiadás előszavában² olvassuk, hogy az Aeschacius MAJOR név anagrammatikus változata Joachim CAESARNak, a fordító tényleges családi nevének. CAESARRól az *Allg. Deutsche Biographie* nem tud, de JÖCHER számon tartja, és ismeri álnevét is és a latin fordításnak első, 1612-es kiadását is.

E rövid megjegyzéseink semmiképpen sem tartanak igényt a felfedezés jellegére. Adatközlésünknek két célja van :

1. hogy felhívja *könyvtárosaink* figyelmét a MAJOR—CAESAR-féle latin kiadás tényleges szerzőjére³;

2. hogy e bibliográfiai és könyvtörténeti adalékkal ráterelje a *filozófia és pszichológia* történészeinek figyelmét egy alaposan elfelejtett, de igen eredeti gondolkodóra, aki már a XVI. században olyan problémáknak szentelt monográfiát, melyekkel ő utána csak a majdani pszichológiai alkalmasság-vizsgálatok és a képességek lélektana fog foglalkozni — jó háromszáz évvel később és az indexrehelyezés veszélye nélkül.

MÁTRAI LÁSZLÓ

Szerző és nyomdász. Szerző, íródeák, másoló, szedő, korrektor, nyomdász, a könyv alkotóinak e legfőbb képviselői együttes munkájából jött létre a könyv, a könyvnyomtatás feltalálása óta a XX. századig, amikor az íródeák, másoló szerepét átvette a gépíró(nő), s a korrektor szerepe már csak a szedésnek, a kefelevonatnak és a tördelt korrek-túrának a kéz(gép)írat szövegével való egyeztetése : annak ellenőrzése, hogy pontosan szedett-e a szedő, s a kefelevonaton végzett korrigálásokat végrehajtotta-e a tördelt levonaton?

A szavak, amelyekkel a könyv alkotóit nevezük, nem olyan régiek nálunk, mint a magyarországi nyomtatványok, sőt az első nyomtatott magyar nyelvű könyvek-nél is jóval újabbak. A *szerező* szó — *scriptor, verfasser* jelentésben először FALUDI Ferenc *Udvari emberében* fordul elő (NySz), amely először 1750-ben jelent meg. Az *íródeák* — *grammaticus, scriba* értelemben már a *Debreceni Kódex*ben megvan, s a könyvnyomtatás korában gyakori szó. Későbbi jelentése a *notarius, város író deákja*, majd *törvénytészék jegyzőkönyvvezetője*. KÁLDI *Vasárnapi prédikációiban* olvasom: „együtt léznek... a' Hamis bírák a' Prókátorokkal, és Író-deákokkal” (251. l.). A *másoló* első előfordulása

¹ *Index librorum expurgatorum*: G. Quiroga Toletani Hispan. generalis Inquisitoris iussu editus. Salmuri, 1601 (!) 93—95. lev ; vagy : *Index librorum prohibitorum et expurgandorum novissimus*. Madridi, 1667. 734—5. l.

² L.: *Johann Huart's Prüfung der Köpfe zu den Wissenschaften*. Aus dem Spanischen übersetzt von Gotthold Ephraim LESSING. 2. verb., Aufl. v. J. J. EBERT. Wittenberg-Zerbst, 1785. VII. 1. — Az előző olvasható LESSING műveinek összes kiadásában is : *Kürschners Deutsche Nat. Litt.* 64. Bd. 38—42. l.

³ HOLTZMANN-BOHATTA IV. kötete *Scrutinium* alatt felfedi ugyan a szerzőt, de az Aeschacius MAJOR névvel nem foglalkozik.

— SZILY Kálmán *NyUSzT.* - a szerint — MÁRTON Józsefnél, 1803-ban. A *szedő* — *betűszedő* értelemben sem az *NySz*-ben, sem a *NyUSzT.*-ben nincs szótárazva, de SZYL Mikl s, kit az irodalomtörténet PÁZMÁNY Péterrel azonosít, a *Usepregi mesteriségben*, 1614-ben azt írja: „az bötűszedű az hét helyett kettőt vetett.” (Pázmány P. Egyetem, V. 20.) A *korrektor* magyar neve, a *javítnok*, erőszakolt nyelvújítási szó, amely először az *Akadémiai Névkönyvben*, 1840-ben olvasható. A *nyomdász* 1846-ban, a *Tiszti Szt.*-ben jelenik meg először, tehát múlt századi nyelvújítási szó.

A XVI—XVIII. században több olyan könyvet ismerünk, amelyben ugyanazon szavaknak különböző nyelvjárásterületekről való változatai felváltva szerepelnek. Ilyen könyv például mindjárt az első tisztán magyar szöveget tartalmazó magyar könyv (csak a nyomdász ajánlása és a végén az Errata s a datum latin), amelyben élesen elkülönülnek egymástól az e-ző (ë-ző), i-ző és ö-ző nyelvjárásban írt szövegek. E könyv KOMJÁTHI Benedek *Az Zenth Paal leueley magyar nyelven* (Krakkó, 1533). A PERÉNYIEK nyalábvári kastélyából, Ugocsa megyéből közel út volt Krakkó, s a viharos politikai időjárás lelki rémei ellen PERÉNYINÉ FRANGEPÁN Katalin egy menedéket látott: a hitet. Ezt akarta erősíteni magában, udvari népében és jobbágyaiban is, amikor PÁL apostol leveleit magyar nyelvre fordítva az olvasni tudók kezébe juttatta. Ez persze nem ment olyan egyszerűen. Nem volt könnyű embereket találnia, akik ezt a nehéz feladatot el tudták volna végezni. Végre is — úgy látszik — több tudós teológus kipróbálása után, KOMJÁTHI Benedek személyében állapodik meg a nyalábvári kastély úrnője, „unszolja”, „inti” a fordításra, rendelkezésére bocsátja a Nyalábvárban már meglévő fordításrészeket. KOMJÁTHI hosszas szabadkozások után vállalja a feladatot. De — úgy látszik — PERÉNYI Gábor udvarába az ország különböző vidékeiről jöttek a papi emberek, akik magukkal hozták otthoni nyelvüket: a szegedi ö-zést, a szatmári i-zést, és PÁL apostol leveleit ezeken a nyelvjárásokon fordították le. E szövegeket KOMJÁTHI átolvasta, amelyeket jónak talált, nyelvi javítás nélkül, változatlanul átvette. Nem írta át a saját e-ző nyelvjárására, amivel időt takarított meg, (a költség nem számított volna egy ilyen gazdag várkastélyban). Így lett a talán akarata ellenére az ő neve alatt megjelent könyvnek nyelvi felelőse, így derülhetett ki művének nagy részéről, hogy nem az ő munkája, és ezért vádolhatta meg — a körülmények kellő mérlegelése nélkül — VISKI Károly 1909-ben „szemérmetlen plágizálással”, a *Magyar Nyelvtörben*.

Tény az, hogy az első magyar nyelvű könyvben, KOMJÁTHI Benedek: *Az Zenth Paal leueley*-ben három nyelvjárást látunk, nem keveredett formájában, hanem egymástól elkülönülten, egymástól érintetlenül: az e-ző, — ez KOMJÁTHI nyelvjárása, — az i-ző és az ö-ző nyelvjárást, azok nyelvét, akik Nyalábvárott már KOMJÁTHI odaérkezése előtt foglalkoztak PÁL leveleinek lefordításával. Egyes szavakban ilyen eltérések vannak a különböző fejezetek között: *kereszttyén* — *köröszttyén*, *Pétörnek* — *Pétertes*, *mindenek* — *mindönöket*, *il* — *él*, *itel* — *étel* stb. — MURMELLIUS *Lexikonának* magyar értelmezésében ugyanezt a következetlenséget, azaz eltéréseket látjuk. Mindez már többször megbeszéltek kérdés. (Legutóbb *MNy*, L. 3—4. *A régi magyar könyvek kéziratá stb.* című cikkemben. Az érdeklődő itt bővebb felvilágosítást is talál.) Bennünket itt a nyelvészeti kutatásolnak csak az eredménye érdekel: az a megállapítás, hogy bizonyos műveknek nem egy ember a szerzője, hogy a PESTI MIZSÉR Gábor, HELTAI Gáspár és KÁROLYI Gáspár neve alatt ismert biblia-fordítások munkaközösségben készültek, amit e fordítók a fordítás előszavában maguk közölnek az olvasóval. E könyvekben semmi ok sincs annak feltevésére, hogy a korrektorok bármit is változtattak volna a kézirat szövegén. KÁROLYI *Biblia*-fordítása 1645-i, amstelodami kiadásában annál több nyomát, káros nyomát látjuk az önkéntes korrektoroknak, a „Belgiomi Académiákban tanuló Magyaroknak forgolódások által” keletkezett megszámlálhatatlan mennyiségű sajtóhibában. A sajtóhibák miatt

nemcsak a helyesírás válik zavarossá, következetlenné, hanem a nyelv is. Ez a könyv a legékeesebb példája annak, miként változtattak, ebben az esetben, — hogy miként rontottak a korrektorok a szerző vagy sajtó alá rendező nyomdai kéziratán, s miként torzították el szövegét.

A korrektor, de valószínűbb, hogy már előtte a másoló változtatta meg ZRÍNYI Miklós *Obsidio Sigethiana* kéziratának szövegét a nyomdai kéziratban. Az *Obsidio Sigethiana*nak két, egymástól hangalakokban eltérő szövege maradt reánk: a kézirat szövege, melyet ZRÍNYI „maga igen gondosan és szemesen általnézett és végig javított, s ezzel nagy alkotása kétségtelen erejű szövegeként hitelesített”, írja BADICS Ferencz a *Gróf Zrínyi Miklós Költői Művei* című akadémiai kiadás elé írt bevezetésében (XXXV. l.), — és az 1651. évi első nyomtatott kiadás. A költő leveleinek nyelve az *Obsidio Sigethiana* említett kéziratának nyelvével azonos, tehát a kézirat szövegének a nyelve ZRÍNYI nyelve. BADICS megállapítása szerint a nyomtatott kiadás (Bécs, 1651) a helyesírás ingatagsága s a javítás gyakorlatlansága miatt fölötte hibás, mert tömérdek hangtani, helyesírásbeli, ragozási és szóbeli eltérése van a költő tisztázott vötteai (ma zágrábi) kézirati példányától. Ezek az eltérések „szinte teljesen kivetköztetik az első magyar műeposzt a dunántúli nyelvjárás jellegéből, melyet pedig Zrínyi híven és következetesen megtart kéziratában” (BADICS: uo. 5. l.). Az akadémiai kiadásban kereken negyven lapot tesz ki a két szöveg eltéréseinek felsorolása. Ezekből az derül ki, hogy az 1651. évi kiadás szedése előtt vagy korrigálása alkalmával valaki átjavította a kéziratot. A két feltevés közül az előbbi a valószínű. A másoló más nyelv árást beszélő vidékről való, másutt, például Erdélyben iskolázott íródeák lehetett, aki önkéntelenül — szándékosan aligha mert volna változtatni ilyen hatalmas úr kéziratán — a maga nyelvének alakjait írta a kézirat szóalakjai helyett. Így látunk a kézirat *köröszteny, füstelgő, szároz, segétesz, küszikla, égbül, mikint* szóalakjai helyett a nyomtatott szövegben *keresztény, füstölgő, száraz, segítesz, kőszikla, égből, miként* szóalakokat. ZRÍNYI talán nem látta a korrektúrát, vagy mint tanító mestere, PÁZMÁNY, „efféle aprólékra nem viselt gondot”. Itt tehát a másoló, de esetleg mégis a bécsi magyar korrektor szórazottságát vagy tudakoskodását kell feltételeznünk ZRÍNYI nyelve kettősségének megmagyarázására.

CZEGLÉDI István hitvitázó kálvinista pap és nyelvész, a stilisztikai trópusok értelmes magyarázója, a *Baratsaghi Dorgalas* című művében (Kassa, 1663) helyesírás szempontjából kezdetlegesebb, mint korabeli, nem nyelvész íróársai. Azt a helyesírási zűrzavart, amit e művében látunk, csak úgy lehet megmagyarázni, hogy több íródeákkal dolgozott, akik más-más helyesírást tudtak, s többen segítettek e száználmas tipográfiajú nyomtatvány szedésének korrigálásában, akik igyekeztek a nyomdai kézirat helyesírási összevisszaságán segíteni, de csak fokozták a zűrzavart, annyira, hogy egy és ugyanazon a lapon is ugyanannak a szónak más-más írását látjuk. Az egy szó írása például *egy, edgy, eggy, egygy, eg'*. Amint tehát látjuk, a helyesírás még a XVII. század második felében sem állapodott meg, még ekkor is következetlenül írták ugyanazokat a szavakat nemcsak más-más szerzők, hanem ugyanazon szerzők, illetőleg szerzők, íródeákok, szedők, korrektorok és nyomdászok is. De így is meghatározhatnók, hogy a könyv alkotóinak felsorolt együttese nem volt képes az általuk alkotott könyv egy helyesírásában megállapodni. Így volt ez nagyon sok XVII. századbeli könyvben, dunántúliban és tiszántúliban, reformátusban és katolikusban, sőt még a XVIII. században is csak a század közepén látunk megállapodott, kialakult helyesírást, kettőt is a református és katolikus helyesírást (és e kettő következetlen keverékét: a lutheránus helyesírást). A filológusok azonban nem nyugosznak: tovább bolygatják a látszólag nyugvópontra jutott kérdést: RÉVAI Miklós, a katolikus szerzetes a katolikus (fonetikus) helyesírás ellen, a református (etimologikus) helyesírás mellett foglal állást, s kitör a

harc közte és VERSEGHY Ferenc között; az írók egy része VERSEGHYt, az ypszilonistát (*láttya, kereszttye, kúttya, bódullyon*), más része RÉVAIt, a jottistát követte (*látja, keresztje, kútja, bóduljon*). A Magyar Tudós Társaság az etimologikus helyesírást fogadta el, 1832-ben, és ezzel a helyesírás kérdésében egy időre nyugalom állt be.

Az 1800, helyesebben az 1830 előtti nyomtatványokban nemcsak a helyesírás volt bizonytalan, ingadozó, zűrzavaros; ez volt a helyzet a nyelvvel is. Az első nyomtatott magyar könyvekben a XVI. század első felében az *i*-zű, a század második felében az *ö*-zű és az *e*-zű (*ë*-zű) nyelvjárás volt az irodalmi nyelv, a század utolsó évtizedétől kezdve a következő két században teljesen *i*-zű és teljesen *ö*-zű szöveget nem, de részlegesen, néhány szóban *i*-zű, néhány szóban *ö*-zű szöveget nagy számban találunk, különösen dunántúli nyomtatványokban. Ilyen néhány szóban *ö*-zű szövegek: MAGYARI István, KÁLDI György, PÁZMÁNY Péter, ZRÍNYI Miklós, GYÖNGYÖSI István, az Erdélyből átköltözött ILLYÉS András és ILLYÉS István, STRAKOS Albert nógrádi lelki tanító, a nógrádi születésű SPANGÁR András, SZABÓ István (*Prédikátziók*, Sopron, 1743). PADÁNYI BIRÓ Márton, GYALOGI János (*Panegyrici*, Karsán [így!] 1754), VAJDA Sámuel (Pozsony, 1772), GYÓRFI József (*Klimius*, Pozsony, 1783), FARKAS Antal (Kassa, 1790), SZ. MIHÁLYI Mihály (egri kanonok, boczonádi plébános, kinek hívei „a Mátra között lévő helységekben... Palótzoknak nevezetnek” Pest, 1797) stb. szövegei.

A felsorolt írók a legkülönbözőbb tájakon születtek: MAGYARI Erdélyben, KÁLDI Nagyszombatban, PÁZMÁNY Nagyváradon, SPANGÁR Nógrádon, a két ILLYÉS Csíkszentgyörgyön, GYÖNGYÖSI Ung megyében, Radváncon, s valamennyien részlegesen *ö*-zű irodalmi nyelven írnak, pedig bizonyos, hogy gyermekkorukban nem ezt a nyelvjárást tanulták meg, s valószínűleg felnőtt korukban sem ezen a nyelvjáráson beszéltek. Hogyan lehetséges, hogy nyomtatott műveikben mégis ezt az *ö* anyanyelvjárásuktól eltérő nyelvet lájtjuk?

Feltehető, hogy volt olyan iskolacsoport, amelyben ezt a részleges *ö*-zű magyar nyelvet tanították, és az innen kikerült írók, korrektorok, nyomdászok ezt a nyelvet használták a nyomtatott könyvekben, mint ahogy kellett lenni olyan iskolacsoportnak, amelyben az *e* (*ë*)-zű nyelvjárást tanították, és az innen kikerült írók, korrektorok nyomdászok a nyomtatott könyvekben ezt a nyelvet használták. Volt is. A XVIII. századbeli debreceni és kolozsvári nyomtatványok nyelvében nem találtam *ö*-zű alakokat.

A több ezer 1800 előtti magyar könyv teljes áttekintése hosszú idő múlva fog befejeződni, de egyet-mást az eddigi vizsgálatok alapján is meg lehet állapítani. És pedig azt, hogy a XVII—XVIII. században gyakori, részlegesen *ö*-zű és tiszta *e*-zű nyelvjárások mellett, sok más könyvnyelvi változat is megfigyelhető. Néhányat megemlítek.

BALOG György fordításában, 1694-ben megjelent Marcus Tullius CICERÓNak négy könyve. Ennek nyelve egyedülálló a magyar könyvnyelv történetében. E könyv szövegének nyelve erősen *ö*-zű, erősen *i*-zű. Például: *böcsül, csöndes, föl, fölötte, görjed, köll, köllemetes, löltem, lölkös* stb. — *bikéltet, meg-igettük, el-irhess, irkezék, filek, kirés, pinze, rigenten, vigre, vitkem, szemilen, törtint*. De előfordul benne sok *i* — *é, í* — *é; szerént, megvérrad, lépésnyére, — ugy étélem, segít, tanét, tudósét; i* — *ü: üdö*. Helyesírása alapján kétségtelenül megállapítható, hogy a szerző eredeti kézírata a sajtó alá rendezés közben erősen eltorzult. BALOG György különös, kevert vokalizmusú nyelve a nyomtatott szövegben igen következtelen. Ugyanazok a szavak kétféle alakban fordulnak elő: *vigre* — *végre, titemény* — *tétemény, törtint* — *történt, törviny* — *törvény* stb. Nem lehet eldönteni, hogy az íródeák-másoló, a szedő vagy a korrektor-nyomdász-e az oka e következtelenségnek.

Ilyen különös nyelvi alakulat CZEGLÉDI István már említett *Baratsaghi Dorgalásá*-nak a szövege, amely *e*-zű nyelvjárású, de *ö* helyén gyakori benne az *ü: bú, büjt, bür,*

fű pap, jű, küszál, tùm le, túl fel, vúd eszedben. SZATHMÁR NÉMETI Mihály *Halotti centuriájában* (Kolozsvár, 1683) is: *bű, bújt, bűr, jű* stb. MÉSZÁROS Ignác, BETLENI HARI Péter, GYÖRFI József, FARKAS Antal, BOÉR Sándor, HOLLÓSI Egyed, FELFALUSI KOVÁCS Antal *e-ző* nyelvjárású szövegeiben gyakori az *a* helyett *o*: *folyamot, szármozó, társolkodik, ábrázot, fárod, rágolmaz, bágyod, fokad, rogyog, gyakran* stb.; *o* helyett *a*: *ravás, partéka, harsagó, abrants, gyászas, vakondak, barátvál, paklot, pakolrul, pakrótz* stb. Ha efféle hangjelenségeket egy ma írt és ma nyomtatott könyvben látunk, egy pillanatig sem kételkedünk abban, hogy a szerző e nyelvjárási szóalakokat szándékosan írta le, s a szedő pontosan a kézirat szerint szedte ki, a korrektor sem véletlenül hagyta benne az irodalmi nyelv szempontjából kifogásolható, az olvasók nagy része által nem is hallott e szóalakokat, mert ma a nyomdásznak már nincsenek külön irodalmi nyelvi elvei, melyeket nyomtatványainak alkalmazottaival végrehajtat. Régen azonban más volt a helyzet. MAGYARI István *Az Országokban valo soc romlasoknak okairol . . . Niomtáttatot Sarvarat. . . Manlivs Ianos által, Anno M. D. CII. című művének* „Ercs meg ezt Keresztyen olvaso” című függelékében panaszkodik, hogy a tipografus „kedve ellen” több helyen vétket „töt” a nyomtatásban, nemcsak az accentusokban, azaz ékezetekben, hanem a szókbán is. A szövegből hol kihagyott, hol „töbetis töt hozza”, pedig ez a könyvnyomtató magyarul sem tud. MANLIUS (MANUEL János) Laibachból bevándorolt nyomdász úgy semmiesetre sem tudott magyarul, mint MAGYARI, de annyira tudott, hogy magyar szövegben hibát tudott vagy mert felfedezni, hogy bele mert javítani a nagy tudományú, nagy történelmi műveltségű, szellemes hitvitázó szerző művébe. Bármily arcátlanság vagy elbizakodottság volt is ez, megtörtént. És még inkább megtörténhetett olyan magyar könyvnyomtatóval, aki talán jobb filológus volt, mint a szerző, s azt hitte magáról, hogy magyarul is jobban tud.

HELTAI Gáspár, a XVI. század második felének magyar nyomdásza is német (szász) eredetű volt, de úgy megtanult magyarul, hogy magyar író, a század egyik legkiválóbb magyar írója lett belőle. Mint könyvnyomtató nemcsak a saját műveit adta ki, hanem más szerzők eredeti és fordított szépirodalmi és tudományos műveit is. Kiadta többek közt a VERBÓCZY *Magyar Decretvm*-át, amely előbb már Debrecenben megjelent. Kiadásának előszavában azt írja: „ . . . el hántam á nehez Orthographiat, auagy irasnac módiat”. A neve alatt megjelent *Uj Testamentum* fordítás ajánlásában pedig ezt írja: „Silvester János a’ jámbor jó és hasznos munkát tőtt, ki az előtt . . . Szigedben az Uj Testamentumot ki nyomtatta. De mi fogyatkozás lőtt légyen abba, azt az Isten-féllő Keresztények meg-tudják ítélni, egymás mellé tartván e’ két munkát, az ővét és a miénket”. HELTAI nem volt „jámbor”, köldöknézó, anyagi javakat megvető aszkéta. SYLVESTER sem volt az, és nem nagyon értjük, miért használja HELTAI vele kapcsolatban e jelzőt. Hogy a SYLVESTER-fordítás fogyatkozásait szóvá teszi, annak az lehet a magyarázata, hogy mint nyomdász és kiadó hibának tartotta az *i-ző* nyelvjárásnak, amely csak kis területnek volt a nyelve, s amely a más nyelvjárást beszélők fülének éles, sívító és bántó, bibliafordítás nyelvül való felhasználását. Mindenesetre érdekes, hogy egy idegen származású nyomdász és író hibásnak minősíti, és újabb fordítással helyettesítendőnek tartja egy magyarul nemcsak kifogástalanul, hanem abban a korban meglepően szépen író fordító előde munkáját.

A XVI–XVIII. században számos német nyomdász nyomtatott magyar könyveket. A XVIII. században különösen, amikor német mezőgazdasági munkások nagy tömegben telepedtek meg hazánkban, iparosok is jöttek velük, nemcsak olyanok, akik az ő szükségleteik kielégítését szolgálták, hanem akik a magyar lakosság kultúrigényeit igyekeztek kielégíteni. BREWER, LANDERER, TRATTNER, SLESS, ENDTNER, SPAISER, STREIBIG, WEBER, NOTTENSTEIN stb. bevándorolt német könyvnyomdászok a kelendőnek látszó régebbi magyar műveket újra sajtó alá rendezték, kiadták és bizonyára nem

üzleti nyereség nélkül, mert hiába nem fektették volna bele pénzüket. Akkoriban még ismeretlen volt a szerzői tulajdonjog, s nem valószínű, hogy az üzleti nyereségből az elhunyt szerző családjának juttattak volna. (L. bővebben *Magy. Könyvszemle* 1938. 158—160. l. és 1956. 244—246. l.). E kiadások a század vége felé gondosak és szépek voltak, de eleinte találkozunk olyan kiadványokkal, amelyeken rajta van az elszármazottság, felületesség s főként a takarékoság. A magyarul nem tudó német nyomdász abban a hiszemben, hogy nyomtatott idegen szöveget le tud szedni — a nyelv ismerete nélkül, újra kinyomtatta és kiadta GYÖNGYÖSI István *Porából meg-éledett Phoenix* című poémáját, amely először BREWER Sámuel kiadásában jelent meg Lőcsén. Hogy az új kiadás vállalkozója és talán szedője, LANDERER Leopold Ferenc milyen értelmetlenségeket követett el, azt kimutattam *Még egyszer a rablókiadásokról* (*Magy. Könyvszemle* 1957. 61—63. l.) című cikkemben. Ezek a szörnyűségek (Annával helyett Annyával, A' Lónyai-háznak helyett A' Lonyi házának, virág nevelő helyett virágra velő, éh madarak a szemes szérőre helyett éh madarak a szemei szürre, Aklában vezette a pásztor-is nyáját helyett Ablakán vezette a pásztor-is nyáját, setét helyett szelet, Istenek helyett igennek stb.) azt bizonyítják, hogy LANDERER, vagy a szedője, vagy korrekora sem magyarul nem tudott, sem a magyar történelmet nem ismerte. A nyomdászok között a XVI. században voltak tudós emberek (SYLVESTER, ABÁDI Benedek, HELTAI Gáspár, ifj. HELTAI Gáspár, HUSZÁR Gál), akik vigyáztak a helyesírás és a nyelv pontosságára, és szükség esetén a szerző hibáit ki tudták igazítani. Később azonban, különösen a XVIII. században voltak olyan idegen nyelvű nyomdászok, akik a szerző kéziratának szövegét pontatlanul szedték ki, sőt olykor el is torzították, értelmét megváltoztatták. Ez utóbbi ritkább eset, de annál gyakoribb az, hogy a nyomdában a kézirat nyelvi szempontból ment átalakuláson keresztül.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez. Hazánkban az első kölcsönkönyvtárak a XVIII. század végén, nemzeti kultúránk újjászületésének idején jöttek létre. E könyvtárak — vagy ahogy akkor nevezték őket „olvasó-kabinétek” (Lese-Cabinet, Lectur-Cabinet stb.) — többnyire könyvkereskedők, könyvkötők létesítményei voltak, akik nyugati példára nálunk is meghonosították a kölcsönkönyvtáraknak e kezdeti típusát. A tulajdonos egy bizonyos mennyiségű könyv birtokában (ez kezdetben mindössze 150—200 művet jelentett) kiadta kölcsönözhető könyveinek a katalógusát, amelynek alapján bárki, bizonyos összeg ellenében könyvet kölcsönözhetett. Az olvasó-kabinétek tulajdonosai legtöbbször könyvkereskedéssel is foglalkoztak.

Amit első kölcsönkönyvtárainkról tudunk, túlnyomórészt azokon a folyóirat-tudósításokon alapul, amelyek korukban megemlékeztek az olvasó-kabinétek létrejöttéről és működéséről. Főleg a komáromi *Mindenes Gyűjtemény* cikkei alapján dolgozták fel eddig történetüket¹. E folyóirat kezdettől fogva nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy hazánkban is „némelly jó és tehetős Hazafijak, Kalmárok, Könyvkötők vagy mások” alapítsanak olvasó-kabinéteket, mert ezek nélkül „nehezen fog boldogulni Literatúránk”. Megírták, hogy hazánkban 1787-ben, Sopronban folyamodtak először kölcsönkönyvtár megnyitási engedélyért, amikor is egy KLEINOD Antal nevű kereskedő kísérletet tett egy „Lectur-Cabineth” alapítására. Ezt követően, 1789-ben MÜLLER Ferenc Győrött, 1790-ben KLEINOD és NÉMETI Mihály sikertelen kísérletei után PFUNDTNER

¹ *Mindenes Gyűjtemény*. 1789. II. 118—119, 135—137. l. és 1790. III. 247—248. l.

Mátyás Sopronban, 1793-ban pedig MOSSÓRTZI INSTITORIS Gábor Pesten alapított olvasó-kabinetet².

A *Mindenes Gyűjteményen* kívül e XVIII. század végi kölcsönkönyvtárakkal korabeli hírlapjaink is foglalkoztak. E hírlapi tudósítások részben újabb adatokkal gazdagítják e könyvtárakról való ismereteinket, részben pedig — tekintettel arra, hogy különböző olvasók, levelezők tollából származnak többnyire e közlemények — bepillantást engednek a kor emberének e könyvtárakról alkotott véleményébe és ítéletébe. A legtöbbet MÜLLER Ferenc győri olvasó-kabinetjéről írtak. Ezt — mint ismeretes — MÜLLER könyvkötő mintegy százötven magyar könyvvel nyitotta meg. E könyveket napi egy krajcár fejében még a szomszéd falukba is kikölcsönözték az „olvasni szeretők”. A könyvvállomány összetételére nézve, minthogy nem maradt fenn róla katalógus, csak következtetni lehetett³. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című bécsi újság, GÖRÖG Demeter és KERÉKES Sámuel lapja több ízben is ír e kölcsönkönyvtárról. E tudósítások újat is mondanak az előzőkhöz képest: fényt vetnek az olvasó-kabinet anyagára, az olvasók számára és összetételére, s valamelyest arra a hatásra is, amelyet gyakorolt a győri közönségre.

Az első cikkben⁴ „egy érdemes Hazafi” levelét közli Győrből, aki örömmel ad hírt a kölcsönkönyvtár működéséről: „Győrben is, ahol pedig már inkább el sógorosodtak Hazánkfiak, mint másutt, igen mohón kapják a Magyar Könyvek olvasását. Melly öröm, midőn az ide való Könyv Tárházatskában, ez Kasszandrát⁵, amaz Jungnak éjtszakáit⁶; egy Magyar Nimfa az érzékeny Leveleket⁷, más Kartigámot⁸, vagy Révaynak tsiklandoztató hivatással fűszerszámozott Énekeit kéri és kapja olvasásra. E szokás a Németeknél nem újság; de Hazánkban több példára alig mutathatunk, itt pedig Miller Úr állította fel e Tárházatskát, még harmadéve, özvegy nyelvünk körül hűségesen dajkálódó Férjfiaknak javallásából.” E levél írója is, akárcsak a *Mindenes Gyűjtemény* már említett cikkének szerzője, annak a kívánságának ad kifejezést, hogy „vajha leg alább minden nevezetesebb Városainkban találkoznék egyegy buzgó Hazafi, aki e ditéreteres példát követné! az elől forduló tsekély alkalmatlanságot, a Közjóért el viselhetné”. Mégcsak anyagi áldozatot sem jelentene, hiszen „a könyvekre ki adott pénz uzsorájával meg térne apródonként”. Újjászülető nemzeti irodalmunk fiatal hajtásai, az új magyar könyvek elterjesztése szempontjából pedig nagy előnyökkel járna: „Boldog Környék, ahol a Haza szeretete olly véletlen változásokat szerzett; mert önnön Miller Úr szája vallása szerint, most nem kapnak annyit a bomhérdz könyveken, mint a Magyarokon:

² A XVIII. század végi és a XIX. század eleji hazai kölcsönkönyvtárakra nézve l.: SZEMZŐ Piroska: *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei*. c. tanulmányát. *Magy. Könyvszle.* 1939. 165—175. l. — Az első győri kölcsönkönyvtárról: TIMÁR Kálmán: *Az első „Olvasó Kabinét” Győrött*. Győri Szle. 1930. 179—180. l. — MOSSÓRTZI INSTITORIS Gábor pesti olvasó-kabinetjéről: *Az első magyar kölcsönkönyvtár alakulása Pesten 1793-ban*. Corvina. 1887. 67—68. l.; SENNOWITZ Adolf: *A budai és pesti könyvkereskedelem a múlt század második felétől 1831-ig*. Corvina. 1897. 17—18. 48—50. l., KREMMER Dezső: *Könyvtári élet Pest-Budán*. Könyvt. Szle. 1916. 13—14. l. és KULCSÁR Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Bp. 1943. 26—29. l.

³ Vö.: SZEMZŐ: *i. h.*

⁴ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*. 1790. jan. 15. 67—68. l.

⁵ BÁRÓCZI Sándor francia regényfordítása, melynek első kiadása 1774-ben jelent meg.

⁶ PÉCZELI József 1787-ben megjelent fordítása LETOURNEUR francia átdolgozása után.

⁷ CZIRJÉK Mihály munkája, amely 1785-ben jelent meg és COLARDEAU, DORAT valamint BLIN DE SAINMORE népszerű heroidáinak fordításait tartalmazza.

⁸ MÉSZÁROS Ignác németből fordított regénye, amely 1772—1780-ig már három kiadást ért el.

tsak a kár, hogy még ezekben nem igen lehet válogatni. Lehet, hogy az alföldön, s Erdélyben külömbkülömbféle könyvetskék jövögetnek nap fényre : de mi nálunk esmeretlenek maradnak.” A levél írója azért az újságot szeretné segítségül hívni : „Az Urakat úgy nézem, mint a Haza szeretetét közönséges mozgásba hozott leveleket : leg jobban el indíthatják az Urak a Könyvek forgását is (circulációját), ezen az okról való Jelentéseikkel, mellyet meg tehetnek : mert valahol tsak Könyv nyomtató műhelyek vagynak Hazánkban, mindenütt találkozik könnyen egyegy jó Hazafi, a ki a Sajtóban lévő Könyvekről örömet hírt ad az Uraknak : mint p. o. Posonban, a T. Kis Pap Urak; Győrött, vagy Révay, vagy Rajnis, vagy magam is. — Én (Szulmán) bátorkodom szolgálatomat ajánlani, akármiben tettik velem parantsolni, ami tölem ki telhetik. Kassán, a Társaságnak valamelyik Tagja; Pétsett, T. Bertits Úr”. A levélíró kérésének Görögék hírlapja a továbbiak folyamán is eleget tett : rendszeresen hírt adott a napvilágra jövő magyar könyvujdonságokról, s ezzel, úgy látszik, az olvasókabinet tulajdonosának is segítségére volt a könyvek kiválasztásában.

A Bécsből visszatérő szent korona ünnepélyes győri fogadtatásáról szóló tudósításban, ahol a város dekorációiról számoltak be, többek között ezt olvassuk : „... Müller Könyvkötő Úrnál, a felső renden lévő közép ablakon fénylett arany színben a Korona ; felett volt ez az Irás : Rediviva Libertas ; alatta : Hungarorum Vita. Az alsó renden, hol a Magyar olvasó Könyvház vagyon, mellyről vólt már ditséretes említés a Hadi Történetekben, ez az Irás olvastatott : A józan Könyv olvasás neveli a Szabadság érzését...”⁹ E felirat, amelyet MÜLLER nyilván propagandisztikus célból készített, jellemző a kor hangulatára is. Arról tanúskodik, hogy a magyar könyvek olvasását önmagában is politikumnak, a „szabadság érzését növelő” eszköznek tekintették a II. JÓZSEF halála utáni reményekkel és illúziókkal kísértő időkben.

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790. november 12-i száma nem győri levelezőnek, hanem „egy utazó Hazafinak” a győri élményeit közli. Az utazó a város nevezetességei között beszámol a MÜLLER-féle olvasó-kabinetéről is. Csalódásának ad kifejezést, mivel nagyon hiányosnak találja a könyvállományt ; az előző tudósítás alapján többet várt tőle : „... Egyéb szemlélésre méltó ritkaság nem igen lévén, el vezettem magamat Müller könyvkötőhöz, hogy láthassam amaz olvasó könyvtárházatskát, mellyről tudósítást tett egy Hazafi, e folyó eszt. Jan. 15-dikén költ Leveleiteknek 67, s 68. lapjain : találtam benne vagy másfél százra valót a haza nyelven költ könyvekből ; de mind a régiebbeknek, mind az újabbaknak nagy híjjával vagyon, és nagyon meg ütköztem, hogy Bessenyeinek némelly darabjait nem láthattam, még annyival inkább, hogy ama mézes ajakú Czirjéknek érzékeny leveleit sem kaphattam. Kérdezni sem bátorkodtam, ha vallyon vólnának e számos Olvasók? mert véletlenül Bárótzki Kasszandrájára találtam vetni szemeimet : hát ez a magyar kints egészen bé vólt szöve pókhálóval. — No! gondolám magamban, bizonnyal tsak kívánságát akarta jelenteni az a Hazafi, a ki fenn említett Leveletekben olly kapósaknak írta Győrött a Magyar Könyveket...”

E bíráló hangú és a győri olvasó-kabinettel elégedetlenkedő levélre nemsokára válasz érkezik Győrből, egy névtelen levélírótól¹⁰. Ebben a győri levelező óva int attól, hogy túlzott igényeket támasszanak MÜLLER könyvtára iránt, amely szerinte az első ilyen vállalkozás Magyarországon, és éppen ezért több megértést és méltányolást érdemel. „... Müller könyvkötőnek magyar könyvtárházában, Hollósi Mátyás Királynak könyvházát híjjában keresed... Nagy ditséretére szolgál Miller könyvkötőnek, hogy ő tsak ugyan az első, a ki Magyar Országban magyar könyvházat állított”. MÜLLER vállalkozása egyre fejlődik, ezt bizonyítja az is, hogy „azoltától fogva, hogy Győrben

⁹ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*. 1790. febr. 26. 269—270. l.

¹⁰ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*. 1791. júl. 1. 5—6. l.

járt az Utazó, 227 darabra szaporodott ezen könyvtárban, a magyar könyvek száma; tsak nem 200 német forintra megy a reá tett költsége Miller Urnak". Ami az olvasókat illeti — bár e téren vannak nehézségek — mégis szép számmal látogatják az olvasó-kabinetet. Úgy látszik, főleg a tanuló ifjúság számára lehetett népszerű, mert a győri levélíró közülük többet névszerint is megemlít: „A' tanuló Deákok között: Budinszki Lajos, Czeglédi János és Ignácz, Ehrlinger János, Gosztonyi József, Gröszing János, Hertelendi János, Kartsi Ferentz, Magyar István, Rumi s Rába Doroszlói Rumi Ferentz, Schnupfhagen György, Szarvaskendi Zsibrik Ferentz és Mihály, Szále Antal, Vizeki Tallián Ádám, Würth József sok magyar könyveket vesznek, s olvasnak is". Ebből az is kitűnik, hogy MÜLLER Ferenc könyvkötő — mint e kor kölesönkönyvtár-tulajdonosai általában — a kölcsönzésen kívül eladással is foglalkozott. Az ismeretlen levélíró, (aki jól ismerhette a győri olvasó-kabinetet) arra nézve is megadja a feleletet, hogy miért találta az a bizonyos „győri utazó" pókhálással beszöve BÁRÓTZI *Kassandra* c. művét. Ezzel kapcsolatban ezt a választ olvashatjuk: „Hogy a *Kassandra* pókhálós, az az oka, hogy eleinten igen is mohón olvasták, s a forgásban két darabja el tévelyedett: tsonka lévén tehát a munka, nem kapnak rajta az Olvasók, mikor válogathatnak az egészben is". Az ok tehát nem a részvétlenségben, hanem annak éppen az ellenkezőjében, a könyv nagy népszerűségében rejlett: „agyonolvasták", és e közben megcsönkítették.

Érdekes e levélnek az a része is, amelyben az olvasás terjedésének akadályairól ír a győri tudósító: „Kivánná ugyan minden Hazafi, hogy mennél több két kezű, és két lábú állatok olvasnának; mikor egyik Lelki Atya, a Farsangi Vasárnapon a könyvek olvasása ellen prédikált; a másik, a böjti Szeredain nyilván azt mondja, hogy a kik ilyen s ilyen könyveket szereznek, egy krajtzáron vásárollyák a poklot: nem tsuda, ha a félszegek el tántorodnak". E szerint tehát néhány egyházi ember akadályokat igyekezett gördíteni a könyvolvasás népszerűsítése elé. A leveléből az is kitűnik, hogy — úgy látszik — főleg a kölesönkönyvtár működését nem nézték jó szemmel, hisz ott lehetett „egy krajtzáron" könyvet kölcsönözni. Ez érthető is a felvilágosodás ellenségei szempontjából, hiszen ezáltal olyan rétegekhez is eljuthatott a könyv, amelyek egyébként nem vásároltak volna, már csak anyagi okokból sem. Jellemző az a tipikusan jozefinista javaslat, amelyet a győri levélíró a fentiekkel kapcsolatban tesz: „Vajmi szükségesnek állítanám, hogy az olyan népes Városokban, a melyekben nem szalma-fejű a Hallgató, az el mondas előtt egy nappal, által olvastatná a fővebb Hatalom a prédikátziót, s meg vizgáltatná: az abból következő hasznot ki ki által-láthatja" — fejeződik be a győri olvasó-kabinet ügyét lelkesen támogató ismeretlen levele.

Pesten MOSSÓTZI INSTITORIS Gábor könyvkötő nyitott először kölesönkönyvtárat 1793-ban. Ez az olvasó-kabinet is részben könyvkereskedés, részben pedig kölesönkönyvtár volt. Az 1793-ban kiadott könyvjegyzékének jelenleg csak a beosztását ismerjük¹¹. Az olvasó-kabinet későbbi sorsáról (1800 utánról) is vannak adataink a VITKOVICS-levelezés révén, az 1793 — 1800 közti szakaszra nézve most néhány adattal gazdagabbak leszünk a bécsi *Magyar Hirmondó* közleményei alapján.

Azt a körülményt, amely szerint a könyvtár megnyitása bizonyos nehézségekbe ütközött — hiszen már 1792. szept. 21-én felállítás alatt volt az olvasó-kabinet anyaga — illusztrálja az a kis hír, amely a KÁROLYI *Biblia* új kiadására toborozva előfizetőket, az „előjelentés"-t beszédök között megemlíti a *Magyar Hirmondó* 1792. szept. 21-i számában „Mosótzai Institoris Gábor könyvkötő"-t „ki most állit fel egy Magyar Olvasó Kabinétet (Lectur Cabinet) a Ketskeméti utcában..." A megnyitásra azonban csak a következő évben került sor. Erről a következőket olvashatjuk a bécsi magyar újságban:

¹¹ L. SENNOWITZ: *i. m.* 17—18. l.

„Pestről. Mosótyz Institoris Gábor egy igen derék Hazánkfia, már fel állította ezen Városnak Ketskeméti utzájában a Magyar Olvasó Kabinetjét, melyről az Urak Septembernek 21-dik napján 1792-dik eszt. költt Toldalék árkusokban emlékezetet tettek volt. Már is meghaladja a két százat az abban lévő külömb külömbféle Magyar könyveknek száma. Kéretteti általam a Magyar Tudósokat, ne sajnállják a most újonnan ki adott, vagy ezentúl ki adandó könyvekből leg alább is három nyomtatványokat pénzéért Kabinetje számára meg küldeni. Ajánlja szives szolgálatját, akármelly Hazánk jóvára tüzéző munkáknak általa leendő elárulásokra. Nem sokára ki adja nyomtatásban a Kabinetjében található könyveknek Laistromát”.¹² E közleményből kiderül, hogy a pesti olvasókabinet tulajdonosa a megjelent magyar könyvekből legalább három-három példányt igyekezett üzlete, illetve kölcsönkönyvtára részére megvásárolni: egyet a helybeli olvasásra, kettőt külső kölcsönzésre. A tudósítás végén említett könyvtári katalógus valóban rövidesen megjelent.

Három évvel később, 1796-ban arról értesít Mosótyzi Institoris Gábor a *Magyar Hírmondóban*, hogy olvasó-kabinetje a Kecskeméti utcából ÜRMÉNYI József házába, az evangélikus templommal szembe költözött. Ott „egy téres, és mind olvasásra szolgálendő, mind különbkülönb féle Crudában találándó, mind pediglen bé-kötetett, illendő árron el-adandó Könyveim el-rendelésére alkalmas, és Májusnak 6-dik napján legelőször felnyitandó Bóltom léssen”¹³ — írja Institoris a hírlapi tudósításban. Bár könyvkereskedői jogot csak 1804-ben kapott, arra már kezdettől fogva volt engedélye, hogy az olvasók által igényelt könyvet el is adhassa. Institoris e lehetőséggel élve fokozatosan át is tért a könyvkereskedésre és kiadásra.¹⁴

Az említett kölcsönkönyvtárakon kívül a XVIII. század kilencvenes éveinek elején még számos olvasókabinet működött hazánkban.¹⁵ E „Lesekabinett”-ek egy része találkozóhelyül szolgált a reformmozgalmak résztvevői számára. Így pl. az 1792-ben BERZEVICZY Gergely által alapított budai olvasókabinet tagjai között HAJNÓCZY nevével is találkozunk.¹⁶ Ezekbe az olvasókörökbe külföldi folyóiratok is jártak, többek között a *Moniteur* is. Jelentőségük kétségtelenül nagy volt kulturális és politikai szempontból egyaránt, mint ahogy ez utóbbi szempontra már MÜLLER Ferenc győri olvasó-kabinetjének említett felirata is utalt. Megérdemlik tehát, hogy történetükkel alaposabban foglalkozzunk, hiszen ezáltal nemcsak kölcsönkönyvtáraink kialakulására nézve, hanem a korművelődés- és politikai története szempontjából is értékes ismeretekkel gazdagodhatunk.

KÓKAY GYÖRGY

A szegedi Koroknay-nyomda kiadói tevékenysége. Nyomdászattörténetünk, miként általában a történettudomány, s egy-egy olyan ága, mint az irodalomtörténet, alig tartotta mindeddig fő feladatának a közelmúlt tudományos vizsgálatát. Egyrészt túlságosan közelinek, még a tudományos vizsgálódásra alkalmatlannak érezték a kutatók a néhány évtizede lezajlott eseményeket, másrészt pedig nyomdánk, kiadóink történeti vizsgálata inkább a nagy, vitathatatlanul országos jelentőségű vállalkozásokra terjeszkedett ki eddig.

¹² *Magyar Hírmondó*. 1793. máj. 24. 739—780. l.

¹³ *Magy. Hírmondó*. 1796. máj. 6. 593—594. l.

¹⁴ WALDAFFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből*. Bp. 1935. 131. l.

¹⁵ Vö. KÓSA János: *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei*. Magy. Könyvszle. 1939. 463. l. és BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. Bp. 1952—1957. I., LII., LVIII., 171., 584., 746—747. l., II. 12. l. és III. 116., 122., 166., 172. l.

¹⁶ MÁLYUSZ Elemér: *Sándor Lipót iratai*. Bp. 1926. 221. l. 3. jegyz.

A következőkben e tudományos konvenciókkal ellentétben egy olyan kicsiny és kérészetű vidéki nyomda kiadói tevékenységére kívánjuk a figyelmet fölhívni, amely századunk huszas éveiben jelentős, erőfeszítéseivel és bukásával is jellemző, és immár irodalomtörténeti jelentőségű. A nyomda sorsa minden más nyomdánál inkább kapcsolódik tulajdonosa személyéhez, így mindenek előtt róla kell szólnunk.

KOROKNAY József (1888–1955) nyomdász-családból származott. Apja, szintén KOROKNAY József 1906-ban nyitott önálló nyomdai kisüzemet Szegeden. Ifjabb KOROKNAY József eleinte tőle tanulta a szakmát, majd Budapestet, a Budapesti Hírlap nyomdavállalatánál. Itt is szabadult föl 1905-ben, majd ezt követően több nyomdában dolgozott a fővárosban. 1906-ban Nagyváradon, utána ismét a fővárosban találjuk. 1911-ben Zomborban BOSNYÁK Ernővel társtulajdonosként nyomdát nyit. 1914-ben a világháború vet véget vállalkozásuknak: KOROKNAY-nak be kell vonulnia a 38-as közös ezredbe, s az orosz frontra kerül. 1916-ban fogságba esik. Hamarosan megtanul oroszul, és intelligenciájánál fogva nemsokára egy cukorgyárban alkalmazták irodai munkaerőnek. Elnyeri az orosz állampolgárságot, résztvesz az Októberi Forradalomban, s már-már gyökeret ver ott, mikor édesapja halálhíre, s a honvág hazahozza. Apja 1918-ban halt meg, attól kezdve anyja maga vezette a kis műhelyt a háború és a háborút követő idők nem kis nehézségei közepette.

KOROKNAY 1918 márciusában ért haza. Egy ideig, mint bolsevista-gyanúsát megfigyelés alatt tartották, majd beosztották a csepeli „ijesztgető” századhoz, amelynek a csepeli munkásság „fékmentartása” lett volna a célja. Az őszirózsás forradalomkor otthagya a katonaságot, hazajött Szegedre, s átvette anyjától a kis nyomda vezetését.

Az azóta már lebontott Templom tér 3. számú házban levő nyomda mindaddig csupán kereskedelmi nyomtatványokat állított elő. „A nyomda — írja KOROKNAY József a JÓZSEF Attilával kapcsolatos kéziratos emlékezéseiben —, mely ennek a könyvkiadási akarásnak a háttere és bázisa volt, két, lábbal taposott, úgynevezett „amerikai” gépparkból állt. A könyveket kétoldalanként nyomtattuk és ez akkori fogalmak szerint is lucaszékgyártás volt.”

Ekkor ismerkedett meg KOROKNAY József KECK Józseffel.¹ Imponált KOROKNAY-nak ebben a romantikus, folyton tervezgető fiatalemberben, hogy a forradalmak idején mint fiatal diák, lelkesen tépdeste le a Széchenyi-téri korzón a tisztek sapkáiról a császári és királyi sapkarózsákat. A szegénysorsú KECK József — apja levélkézbesítő volt — a forradalmak alatti szereplése miatt nem folytathatta kereskedelmi iskolában megkezdett tanulmányait. Munkát nem kapott, szülei tartották el, s közben lótot-futott, szervezett: irodalmi életet akart teremteni a maga nemzedékén belül Szegeden. Nagy könyv- és folyóiratkiadási tervei voltak . . .

Így jutott el KOROKNAY Józsefhez, akiben a nagy tervekért, az irodalomért való lelkesedés terén megértő társra talált. KOROKNAY-nak tetszettek a tervek, s nyomdáját az irodalom szolgálatába állította. Nem teljesen persze: a kereskedelmi nyomtatványok, meghívók, gyászjelentések e egyéb munkák jövedelmei mindig kellettek, hogy kiegyensúlyozzák az irodalmi jellegű kiadványok folytonos deficitjét.

A KOROKNAY-nyomda kiadói tevékenysége a *Mécs* címmel megindított folyóirattal, s az ennek mellékleteként kiadott kis versfüzetekkel 1922 tavaszán kezdődött. A *Mécs* két szám után megszűnvn, KECK újabb ötletet vetett föl: a fiatal szegedi költők antológiájának tervét. KOROKNAY erre is ráállt, s így jelent meg 1922 novemberének első napjaiban a *Lírai Antológia*, benne a fiatal makói diáknak, JÓZSEF Attilának négy versével,

¹ KECK-KRASZNA József később maga is nyomdát nyitott Szegeden, s Prometheus-nyomda néven kiadói tevékenységet folytatott. Nyomdájában készült a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma kiadványainak egy része is.

közte a program-adó *Fiatal életek indulójával*.² A következő kiadvány : a *Szépség koldusa*, JÓZSEF Attila első versesfüzete. S mintha jelképes is lenne ez : a KOROKNAY-nyomda — annyi más fiatal író és költő támogatása, nyilvánosságra juttatása mellett — mintha csak azért lett volna, hogy teret adjon a fiatal zseninek, a rövid, másfélévtizedes költői pályá után a világirodalom klasszikusai közé jutott JÓZSEF Attilának. Nem túlzás ez : hiszen JÓZSEF Attila első három verseskötényét (*Szépség koldusa*, 1922., *Nem én kiáltok*, 1925.,³ *Nincsen apám, se anyám*, 1929.)⁴ KOROKNAY adta ki. Igaz, KOROKNAY nem volt tulajdonképpen kiadó : egy-egy verseskötet megjelentetéséhez a költőnek előbb kellő számú előfizetőt kellett gyűjtenie. Ám KOROKNAY nem volt merev e téren : ha csak a fele is összegyűlt a szükségesnek, csak annyi, hogy a papírt meg lehetett venni, már nyomta is a köteteket, mitssem törődve a többi költséggel (pl. villanyárammal), vagy éppen a munkadíjjal, saját munkájának anyagi értelmével. Csakis így, ilyen áldozatok árán láthattak napvilágot a fiatal költő első kötetei, mert hiszen kelendőségükre — a baráti körön, pártfogóinak makói és szegedi táborán kívül — aligha lehetett számítani.

KOROKNAY — említett visszaemlékezésében — kiadói munkásságát így jellemzi : „Minden kiadás azzal kezdődött, hogy „aláírási ívet” nyomtunk. Ezzel a szerző elindult megrendelőket gyűjteni . . . Mikor a papír ára aláírásokkal fedezve volt, hozzáfogtunk a szedéshez. Ezalatt még felszaporodott az aláírásgyűjtés, mondjuk száz példánnyal. Végre kész volt a könyv. Persze az aláírók jó része abban a hiszemben írta alá, úgy sem lesz abból könyv soha. Mikor kézbesítettük a kész könyvet, kétszer-háromszor el kellett menni a 200 koronáért vagy két pengőért. Ez volt a jobbik eset. Egy részük ugyanis egyszerűen kijelentette, esze ágában sincs könyvet venni. Kétszáz koronáért vagy két pengőért ki pörösködik ; senki. De az ötvenszer vagy százszor kétszáz koronák igen-igen hiányoztak.”

„Jellemzőül érdemes még elmondani — folytatja —, hogyan fogadták Budapesten — egy-két jómárkájú gyomai vagy békéscsabai kiadótól eltekintve — a vidéken megjelent könyveket. A budapesti könyvterjesztőkhöz intézett levelemre a Földes-cég válaszolt és bizományba kért Hegyi István „Vándor falu” c. könyvéből 100 példányt. Alapára 3 korona volt. Hat hónap múlva kellett volna a cégnek, felszólítás nélkül, elszámolnia. Eltelt egy év, hiába sürgettem az elszámolást, így felutaztam Budapestre. Mikor megmondtam, mi járatan vagyok, az egész iroda elridegült. A könyvről senki sem tudott semmit. Délutánra rendeltek be újra, és ekkor elem tették a négy postacsomagot, úgy ahogy megkapták, érintetlenül. A főnök kijelentette : nem fogyott kérem, senki sem kereste . . . Arra a kérdésemre, kitétek-e legalább egy példányt a kirakatba, elolvastavalki ; az volt a válasz : látja kérem, hogy fel sem bontottuk. Pedig a könyvről a Népszavában is, a Pesti Naplóban is elismerő és bő kritika jelent meg. Boy-vállalattal kellett feladatnom a költségesen és fölöslegesen megutaztatott könyveimet. *Ezért nem került pesti boltok kirakatába József Attila két első kötete.*”

KOROKNAY József és a köréje csoportosult fiatal szegedi írók, költők a második, ismét sikertelen folyóirat-kísérletük, a három számot megért *Csönd* után, 1923 őszén megvették Ur Györgytől a *Színház és Társaság* című színházi lapocska engedélyét, hogy azt az „Igen” csoport — így nevezték magukat — orgánumává tegyék. Jellemző művelődéstörténeti adalékul hadd jegyezzük meg, hogy a lapengedélyt egy öltönyre való ruha-

² Vö. PÉTER László : *József Attila Szegeden*. Irodalomtörténet, 1955. 131 — 134. l. (Klly. A Szegedi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 34. sz. 19 — 22. l.)

³ Vö. PÉTER László : *i. m.* 39 — 40. l.

⁴ *Uo.* 50. l. Ez utóbbi a budapesti Génus-kiadó impresszumával, de voltaképpen éppen úgy JÓZSEF Attila és KOROKNAY költségén jelent meg, mint az előbbieik. A költő a vidékiség korlátaiból próbált ezzel kitérni. (KOROKNAY szóbeli közlése, amit az előfizetési ívek igazolnak.)

anyagért szerezték; a ruhaanyagot pedig a csoport egyik tagjának, FODOR Istvánnak textiltkereskedő édesapja adta fia kedvéért az „irodalmi célra”. „Én magam voltam — írja már idézett visszaemlékezésében KOROKNAY — a *Színház és Társaság* felelős szerkesztője, kiadója, kikírója, fotoriportere, linóleumszínnyomatainak metszője, szedője, gépmestere, könyvkötője és expeditora egy személyben... a nyomásnál segített a berakónó feleségem, a hajtogatásnál, fűzésnél édesanyám is. A munkatársak — köztük egyetemista korában igen sokszor „JÓZSEF” Attila is — vitték a lapokat a hajnali vonathoz.”

A *Színház és Társaság* három esztendőn át (1923—1926) adott helyet JUHÁSZ Gyula és a fiatal szegedi költők és művészek, köztük elsősorban JÓZSEF Attila, majd HONT Ferenc, BERCZELI ANZELM Károly és mások verseinek, elbeszéléseinek, fordításainak, színházi, művészeti cikkeinek. KOROKNAYnak, ennek a lelkes irodalombarát nyomdásznak — aki cikkekben kívül verseket is írt és fordított oroszról — jelentőségét — kissé anarchista jellegű érvelésétől függetlenül — jól értékeli az akkori fiatal szegedi írók egyike, HONT Ferenc, amikor Párizsból hazaküldött *A magyar Independant* címmel megjelent írásában⁵ így jellemzi: „Ismerek egy embert, aki talán maga sem tudja, milyen mély vonzalom és barátság fűz hozzá. Itt Párizsban elég messze vagyok tőle, le merem írni. Szemébe még sohasem mondtam néki, nem szívesen burkolom az érzéseimet hangosan kimondott szavakba, mindig attól félek, hogy hízelgőnek vagy komédiásnak tartanak. Most sem írnám meg a véleményemet róla, ha nem érezném, hogy e vélemény írásba-foglalásával bizonyos kötelességet teljesít. Komoly, hallgatag munkásemberről van szó, e lap szerkesztőjéről és kiadójáról: Koroknay Józsefről. Le kell írnom, mit jelent nekem és nekünk mindannyiunknak, fiatal magyar íróknak és művészeknek Koroknay József könyvnyomtató neve.

Valószínűleg hallották hírét vagy talán ismerik is a független művészek időszaki kiállítását, a párisi „Salon des Indépendants”-t. Ez a negyvenéves intézmény arról nevezetes, hogy kollektív kiállításukon minden művész részt vehet, aki képeit beküldi. Nem a dilettánsok kedvéért alakult ez a vállalkozás és nem is a tehetségtelenek malmára hajtotta a vizet. Van Goghtól kezdve Picassoig, Légerig és Osenfantig díszes nevek sorozata tanúskodik a kiállítás magas nivója mellett. Mi volt tehát e vállalkozás oka és célja?

Mindenkinek el kell ismernie, hogy pártatlan zsűri nem létezik. Az illetékeseket mindig befolyásolják bizonyos szempontok. És a műalkotások elbírálásánál nem a tehetség nagysága és súlya az egyedüli mérték. Az akadémikus zsűri a legértékesebb futuristát is visszadobja. A kubista zsűri nem tűri meg a klasszikus képet, sőt esetleg a másirányú újítót sem. A még kialakulatlan, kiforratlan fiatal tehetség innen is, onnan is kimarad. Az új generáció kifejlődését, a művészet szabad előrehaladását valahogyan biztosítani kell. Ezért alakult meg negyven évvel ezelőtt itt Párizsban a „Salon des Indépendants.”

Most vessünk egy pillantást a fiatal magyar írógeneráció helyzetére. Magyarországon a napilapokat és folyóiratokat klikkek tartják a kezükben. Velem és minden magyar íróval megesett már, hogy féltett, dédelgetett, sokratartott írását visszadobták a szerkesztőségek és könyvkiadók, különböző szempontokra hivatkozva, amellet, hogy a mű értékét és becsét elismerték, sőt kiemelték. Az egyik lap legitimista, a másik lap szocialista, ennek számolnia kell olvasóközönsége értelmi fejlettségével, és politikai meggyőződésével, a másíknak a kiadók érdekeivel stb., stb. A legtisztességesebb szerkesztő jószándéka is összemorzsolódik a különböző érdekek malomkövei között. Következmény: a legértékesebb mondanivalók bennrekednek, érvényesülni csak az tud, aki sablont ír, gumigerincű és jó üzletember. Tisztelet a kivételes kisebbségnek, azoknak, akik éppen tántoríthatatlanságukkal, elvitázhatatlan tehetségükkel és szívósságukkal minden megpróbáltatáson keresztül fölverekedték magukat az őket megillető helyre.

⁵ *Színház és Társaság*. 1926. júl. 5. 7. évf. 27. sz. 8—9. l.

De hányan törtek le — félúton! Nincs még egy ország, ahol aránylag annyi ígéret mutatkoznék, mint Magyarországon. És nincs még egy ország, ahol olyan kevesen jutnának célhoz, mint Magyarországon. Hiszen írtak már énelőttem is a költők és írók erről a témáról éppen eleget.

Nekünk, szegedi fiatal íróknak Koroknay József könyvnyomtató műhelye a „Salon des Indépendants”-unk. Számunkra, akik a világ és a művészet más, igazabb képét hordjuk a lelkünkben, különösen az. Szabadon és korlátok nélkül — természetesen a sajtótörvény figyelembevételével — itt e kis lap hasábjain írhatunk csupán. Igaz, hogy Koroknay Józsefből talán soha életében nem lesz gazdag ember, noha ő Magyarország egyik legjobb tipográfusa. Ez nem túlzás, tekintsek meg az ízléses „Koroknay-kiadások” sorozatát és ítéljenek. Ő az az ember, aki valami érthetetlen megszállottsággal mindig kötelnek áll, ha a fiatalok reménytelennél-reménytelenebb irodalmi folyóiratokat indítanak, legyen az előkelő „l'art pour l'art” vállalkozás, amilyen a *Mécs* és a *Csönd* volt, avagy szélső konstruktivista, mint a *Fundamentum* című röpirat. Hány szegedi írónak adta ki első könyvét, számításán kívül hagyva az anyagi kockázatot! Leveszem a kalapot előtte, az új generáció becsületes kertésze előtt.

Kedves Koroknay mester, főntebb azt mondtam, hogy ez a lap a mi egyetlen szószékünk. Önnek respektálnia kell ezt a szabadságot a jelen esetben is és el kell szenvednie, hogy e hasábjokon az Ön személyét dicsőítő írás jelenik meg. Rólam pedig ne gondolja, hogy hízelgő vagyok, hiszen — Shakespeare szavaival élve: „Mért hízelegni egy ily szegénynek, kinek mid sincsen jókedveden kívül, mely táplál és ruház.”

És éljünk továbbra is igaz szeretetben és barátságban.”

A *Színház és Társaságot* — ez is jellemző kultúrtörténeti adat — elsősorban a sportbarát KOROKNAY által írott sportrovat tartotta fenn: mint a vasárnapi sporteseményeket bőven és híven közlő hétfői lap maradt kelendő, s adhatott felerészben irodalmat, művészeti írásokat. Mikor azonban GÖMBÖS Gyula lapja, a *Függetlenség*, propagandacélból a *Nemzeti Sportot* a *Függetlenséggel* kombináltan már hétfőn reggel eljuttatta a vidéki nagyvárosokba, így Szegedre is, a *Színház és Társaság* példányszáma a korábbi 1200 — 1500-ról 500-ra szállt le, s kiadása hamarosan már teljes deficittel járt. Megszűnése után KOROKNAY próbálkozott még a WENNER Sándor szerkesztésében megjelenő *Szegedi Újság* kiadásával (itt jelent meg folytatásokban, 1929 — 30-ban hadifogolyregénye *Népfelkelő János* címmel), de az adósságok már elöntötték, a bekövetkező esőd elől már nem tudott kitérni. Kiadványai nem fogytak, BERCZELI ANZELM Károly *Mise* c. kötetét pedig *teljes számban* el is kobozták. A sok önzetlen, áldozatos munka, kockázatos és anyagi bukásra vivő kiadvány, a szép, irodalombábáskodó, irodalomtörténeti jelentőségű kiadói tevékenység végül is a tönk szélére juttatta. Csupán a villamosáram hitelezett értéke 1500 pengő volt, s bár PONGRÁCZ Albert, a gázgyár liberális igazgatója, MÓRA Ferenc barátja, sokáig elnéző volt KOROKNAYval szemben, végül mégis be kellett hajtania. KOROKNAY József nyomdáját 1930-ban elárverezték. Egy másik szegedi nyomdász, KOVÁCS Henrik vette meg, s KOROKNAYt saját nyomdájában alkalmazta üzemezetőként. De csupán egy évig maradt ott, utána 1931-ben Pestre ment, különféle nyomdákban dolgozott, majd 1933-tól 1940-ig újra Szegeden, a Bartos Lipót-féle nyomdában volt művezető. Végül 1940-től 1953-ig, egészen súlyos szívbaja miatt történt nyugalomba vonulásáig különféle beosztásokban tevékenykedett a papír- és nyomdaiparban. Nemrég hunyt el Kazincbarcikán;⁶ még kevéssel halála előtt közléseivel hozzájárult kiadói tevékenységének, e jellemző vidéki kultúrhistoriai ténynek megörökítéséhez.

⁶ RÓZSA Imre: *Meghalt József Attila verseinek első kiadója*. Irodalmi Újság, 1955. nov. 12.